

МИРЗАЧЎЛ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ ХЎЖАЛИК ТУРМУШ ТАРЗИ ВА ЭТНОМАДАНИЙ ЖИҲАТЛАРИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Илхом Жўраев,

Гулистон давлат университети ўқитувчиси

almanov20111988@gmail.com

т.ф.ф.д. Алманов Қ.О тақризи асосида

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада муаллиф Мирзачўл воҳаси аҳолисининг хўжалик турмуш тарзи ва этномаданий жиҳатларининг ўрганилишига оид бўлган ёзма манбаларни таҳлил қилиш орқали ўлка тарихига оид бир қанча янги маълумотлар беришга ҳаракат қилинган. Мирзачўл воҳасининг ўзаро туташ ҳудудларда тутган ўрни бўйича тадқиқотлар олиб борган турли муаллифларнинг илмий мақола ва монографияларини таҳлил қилиш орқали баъзи хулосаларни бериб ўтган. Ушбу хулосаларга таяниб биз воҳанинг тарихига оид бир қатор муҳим маълумотларга эга бўлишимиз мумкин.

Калит сўзлар: Мирзачўл, Тошкент, Хўжанд, Жиззах, Нурото, Чор Россияси, Н.Мирзаева, Туркистон, этнос, уруғ.

Кириш. Аввало шуни айтиб ўтиш керак, Мирзачўл воҳаси аҳолисининг хўжалик турмуш тарзи ва этномаданий жиҳатларини фақатгина воҳанинг ўзи билан чегаралаб бўлмайди. Биринчидан, бу ҳудуд Ўрта Осиёнинг бир қатор ҳудудларидан бирмунча фаркли ҳолда қадим даврлар ва ўрта асрларда ўзи алоҳида қитисодий-географик ва этномаданий ҳудуд сифатида бўлмаганлиги ва маҳаллий аҳоли таркибининг доим бир хил бўлмай, турли ижтимоий-сиёсий ва этномаданий жараёнларда фаол иштирок этмаганлиги, энг муҳими бу ҳудудда

қадимдан аҳоли тифиз ва муқим яшаб келмаганлиги каби омиллар Мирзачўл воҳасини алоҳида тарихий-географик ҳудуд сифатида қарашни қийинлаштиради. Маълумки, Мирзачўл воҳасига қўшни Тошкент, Хўжанд, Нурота, Жиззах каби воҳалар бу жиҳатдан Мирзачўлдан бирмунча фарқ қилиб, ушбу ҳудудларнинг кўпчилигида ўзига хос иқтисодий-маданий ва этномаданий ўзлик шаклланган. Улар маҳаллий аҳолисининг ўзлик масалаларида тошкентлик, хўжандлик, нуроталик ва ҳоказо тушунчалар мавжуд бўлса, бу борада Мирзачўлни яхлит олиш бирмунча қийин.

Иккинчидан, Мирзачўл воҳасининг бошқа бир қатор қўшни ҳудудлардан яна бир фарқи бу ер аҳолиси ўзларининг қайси ҳудудга чегарадошлигидан келиб чиқиб, турлича ёндашишлар бор. Масалан, Мирзачўлнинг ғарбдан ва жануби-ғарбдан Нурота воҳасининг шимоли-шарқига туташ ҳудудларида воҳа аҳолига хос анъаналар устуворлик қилса, воҳанинг шимоли в шимоли-шарқий ҳудудларида Тошкент воҳаси аҳолиси мадаанияти билан умумий жиҳатлар кўзга ташланади. Воҳанинг шарқий қисмида эса Хўжанд, айниқса, унинг жанубидаги Ўратепа аҳолиси урф-одатлари билан ўзаро уйқашлик кўринади. Мирзачўл воҳасининг жанубий ҳудудлари аҳолиси эса Жиззах воҳаси билан, айниқса унинг Зомин тумани аҳолиси билан муштараклик бор. Тўғри бунга ўхшаш ҳолатлар Ўрта Осиёнинг бошқа бир қатор воҳаларида ҳам кўзга ташланади, бироқ улар ўз хусусиятларига кўра, Мирзачўлдаги ҳолатдан бирмунча тафовутланади.

Аввало айтиб ўтиш керак, Мирзачўл воҳаси иқтисодий ва маданий марказлари, аҳолиси, этник таркиби, урф-одатлари ва хўжалик турмуш тарзи бўйича маълумотларнинг сезиларли бир қисми Чор Россияси даврига тўғри келади.

- Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review)

Россия империяси ҳукумати томонидан Туркистонга юборилган маъмурият вакиллари ва рус шарқшунослари томонидан XIX аср охири – XX аср бошлари Мирзачўл воҳасининг ижтимоий, иқтисодий аҳоли ва тарихига оид маълумотлар йиғилган. Бу масала бўйича махсус мақола ёзган Н. Мирзаеванинг

таъкидлашича, Мирзачўл воҳасини XIX асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий ва этно-демографик ҳолати, Россия империясининг кўчирувчилик сиёсати ва ҳудудга рус аҳолисининг кириб келиши, бу ерда ташкил топган рус қишлоқларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволига оид айрим маълумотларни Россия империяси маъмурияти вакиллари бўлган А.И.Макшеев, Л.Костенко, Н.Гаврилов, В.И.Масальский, А.А.Кушакевич, Н.Васильев, А.Кауфман, А.Курсиш, М.М.Бушуев, А.В.Кривошеин, П.Скриплев, А.Купласт, В.Ф.Караваев, В.Вошинин ва бошқаларнинг асарларида учратиш мумкин¹¹.

Ушбу тадқиқотларда Мирзачўл ҳудудининг ўзлаштирилиши, воҳада истиқомат қилувчи маҳаллий халқлар ва бу ерда ташкил этилган рус қишлоқлари аҳолисининг хўжалик ва маданий ҳаётига доир маълумотлар айрим рус шарқшунослари асарларида умумий ҳолатда баён этилгани кўзга ташланади¹². Ушбу тадқиқотчилар қаторига атоқли шарқшунос В.В. Бартольднинг Туркистоннинг суғорилиш тизими тарихига бағишланган махсус тадқиқотларини ҳам киритиш мумкин. Тадқиқотчи Мирзачўл воҳаси аҳолиси, тарихи, суғориш ишларида қўлланилган маҳаллий тажрибалар масаласига ҳам тўхталиб ўтган¹³.

XIX асрнинг 60-70 йилларида А.И. Макшеев, А.А. Кушакевич ва Л. Костенколар Мирзачўл ҳудудида яшаган маҳаллий аҳолининг жойлашуви, этник аҳоли ва хўжалик тарзи, суғориш тармоқлари ҳақида қимматли статистик маълумотлар келтиришган¹⁴. Н.Гаврилов Туркистоннинг Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларидаги кўчириш ҳаракатининг аҳволига баҳо бериш билан бир

¹¹ Васильев Н. Кочевники Туркестана (Опыт экономического обзора). Самаркандь: Типо-Литография Н.В.Полтаранова, 1890. – 162 с.; Наливкин В. Туземцы раньше и теперь. Очерк В.П.Наливкина. Ташкент: Изд. А.Л.Кирснера, 1913. 144 с.; Лавров М.В. Туркестанъ. География и история края. М.: Думковъ, Ключковъ, Луковниковъ и К, 1914. 198 с.

¹² Мирзаева Н.Ж. Рус тадқиқотчилари асарларида Мирзачўл воҳаси тарихи (XIX аср охири-XX аср бошлари) // XIX – XX аср бошларида Марказий Осиёда интеллектуал мерос: анъаналар ва инновациялар илмий тўплами. - Тошкент – 2018. – 129-134.

¹³ Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Спб., 1914. 174 с.; Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград: Изд. АН СССР, 1927. 25

¹⁴ Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае. Записки Императорскаго Русскаго географическаго общества по отдѣлению статистики. Спб., 1871. 60 с.; Костенко Л. Средняя Азия и водворение въ ней русской гражданственности. Спб.: Изд. А.Базунова, 1871. 358 с.; Кушакевич А. Сведения о Ходжентском уезде. Спб., 1875. 20 с.

қаторда, Мирзачўлни ўзлаштириш масаласи юзасидан ҳам қимматли маълумотларни келтириб ўтган¹⁵.

А.И. Макшеевнинг 1872 йилда нашр қилинган китобида Мирзачўлда яшаган уруғларнинг жойлашган ўрни, овул ва қишлоқлар номи, улардаги ўтовлар сони борасида материаллар тўплаган. Асарда ёзилишича, ўзбекларнинг **қаропчи** уруғига мансуб аҳоли Мирзачўлнинг Эржар, Халқакўл, Майда жинғил, Қолгансир манзилгоҳлари ва Бегавот, Лангар, Чақир, Намингон, Искандар, Сармич, Увоқ, Тарнов, Топқоқ қишлоқларида яшаганлар. Эржар манзилгоҳида ўтовлар сони 19 та бўлган. Халқакўл манзилгоҳи Сирдарёга яқин жойда жойлашган бўлиб, 7 та ўтов жойлашган. Қолгансирда 5 та ўтов бўлиб, бу худдуд Майда жинғилга яқин жойда жойлашган. Майда жинғилда энг кўп, яъни 35 та ўтов жойлашган¹⁶. **Парчаюз** уруғига мансуб аҳоли қаропчилар билан бирга Халқакўл, Майда жинғил, Эржар манзилгоҳларида ва Ховос қишлоғи яқинидаги даштда Парча, Оққувоқ, Қизилчанғил, Мулла бобо қудуғи номли манзилгоҳларда яшаганлар. Халқакўлда улар 21 та ўтовда, Майда жинғилда 7 та ўтовда истиқомат қилишган, қишлоқни шу ерда қаропчилар билан бирга ўтказганлар. Парчаюзларнинг **уяс** уруғига тегишли аҳоли Эржарда жами 27 та ўтовда, Парчада 12 та, Оққувоқда 15 та, Қизилчанғилда 17 та, Мулла бобо қудуғида 6 та, Ховос қишлоғи атрофида 50 та ўтовда яшаган. Фақат Совет қишлоғида парчаюзлар доимий равишда истиқомат қилганлар. Совет ва Намингон қишлоқларида ўзбеклар истиқомат қилишган. Ховос оқсоқоллигига Хўжақишлоқ, Қўшкент, Итбулоқ, Чанговул, Учтурғон, Қипчоқ, Ховос, Логин қишлоқлари қараган. Энг йирик қишлоқ Ховос бўлиб, 120 та хўжаликдан иборат бўлган. Хўжақишлоқ, Итбулоқ, Қипчоқ қишлоқларидан бошқа барча қишлоқларда дўконлар, тегирмонлар, хунармандчилик устахоналари мавжуд бўлган.

¹⁵ Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (области Сыр-Дарьинская, Самаркандская и Ферганская). Спб., 1911.

¹⁶ Омонжулов Т., Мирзаева Н. Мирзачўлнинг ўтмиш тарихи. Гулистон, 2011, 15 б.

Ховос оқсоқоллигида 10 та масжид бўлиб, ҳар бир масжидда бир нафар имом диний маросимларни ўтказилишини назорат қилиб турган. Фақат Хўжақишлоқда масжид ҳам, имом ҳам бўлмаган. Мирзачўлнинг Совет волостида ўзбек – қаропчилар (юзлар) яшаган бўлиб, улар 7 уруққа бўлинган: туркман, қўштамғали, уяс, парчаюз, ачамайли, боёвут, еттиуруғ. Қаропчи қабиласининг 7 уруғи ўз навбатида бир неча бўғинларга бўлиниб овулларда яшаганлар. Овуллар бир неча ўн хўжалиқдан иборат бўлган. Овул қанчалик катта бўлса, хўжалиқлар сони шунчалик кўп бўлган. Гоҳида овулга келиб чиқиши уларга ёт бўлган ўтовлар ҳам келиб қўшилган, аммо улар вақтинча бирга истиқомат қилганлар¹⁷.

Мирзачўлни ўзлаштириш бўйича Чор Россиясининг Туркистондаги вакиллари турли режалар туза бошлаганлар. Аҳолиси нисбатан кам бўлган ҳудудни ўзлаштириш орқали минтақада рус тилли аҳоли сонини ошириш мақсадида бир неча амалиётлар ишлаб чиқилган. XIX асрнинг охирилари – XX аср бошларида воҳада бир неча славян (рус, украин, белорус) аҳоли масканлари қад ростлаган. Мирзачўлда ташкил топган рус қишлоқлари, улардаги муаммолар ҳақидаги айрим маълумотлар князь В.И.Масальский асарида келтириб ўтилган¹⁸.

А. Кауфман эса Россия империясининг 1861–1904 йиллар оралиғидаги кўчирувчилик сиёсатининг ўзига хос хусусиятлари ва кўчириб келтирилган аҳолининг маҳаллий муҳитга мослашуви жараёни, бу ерда ташкил этилган дастлабки қишлоқларнинг хўжалиги, ижтимоий таркибини қараб чиққан. Шунингдек, у Мирзачўлда ташкил этилган рус қишлоқлари аҳолисининг мавжуд экин далаларидан хўжасизларча фойдаланаётганликлари ва асосан ғалла етиштириш билан шуғуланганликлари сабабли етарлича даромад ололмаган, деган хулосага келган. У кўчиб келган рус аҳолиси менонитлар ва маҳаллий аҳоли каби боғдорчилик билан етарли яхши шуғуллана олмайдилар, деб ҳисоблаган¹⁹.

¹⁷ Алибеков У. XIX аср охири – XX аср бошларида Сирдарё вилояти демографияси//Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: Тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.-Тошкент,2007, 17-20 бб.

¹⁸ Масальский В.И. Туркестанский край. Спб.: Изд. А.Ф.Девриена, 1913.

¹⁹ Кауфман А. Переселение и колонизация. Спб.: Типография товарищества “Общественная польза”, 1905.

Мирзачўлнинг табиати ва унда аҳоли жойлашуви шарт-шароитлари ҳақида Н.Н.Леонова, Н.И. Леоновлар: «Мирзачўл воҳаси Туркистон тизмасининг шимолий ёнбағрига келиб адирликлар билан аралашиб кетади. Бир замонлар ҳар бир адирлик оралиғидаги сойлардан сувлар оқиб, чўл ҳудудини ҳам суғорган. Аста-секин сув оқими адирлик сойларида камайиб, аҳоли тоғ атрофларига ва дарё қирғоқларига бориб ўрнашган. Мирзачўл ҳудудида яқин 90-йиллардан аввал ҳеч қандай қишлоқ бўлмаган. Фақатгина Тошкент-Жиззах-Самарқанд-Бухоро савдо тармоғи ва карвонсаройлар мавжуд эди, холос» деган фикрлар билдиришган²⁰.

1917 йилда Мирзачўлни тадқиқ этган В.Ф.Караваев ёзади: «Чўлга келиб қолган кузатувчининг кўз ўнгида ҳаётдан асар ҳам кўринмайдиган, куёш жазирамасидан қовжираб қуриган гиёҳларнинг сарғиш-кулранг кенглиги намоён бўлади, айрим жойларда оппоқ доғлар ва баъзида чўл ўсимликларининг буталари кўзга чалиниб қолади²¹»

Бошқа манбаларда ҳам Сирдарё қирғоқларидагина баъзи бир турар-жойлар бўлганлиги, аҳоли чорвачилик, деҳқончилик билан шуғулланганлиги қайд қилинган. Бир вақтлар бўлган турар-жойларнинг харобалари сақланиб қолган. Мирзачўлда турар жойларнинг камлиги суғориш учун сув етмаганлиги ва Сирдарё сувини чўлга чиқариш жуда қийин бўлганлиги билан изоҳланади.

Мирзачўл воҳаси иқтисодий ва маданий марказлари, аҳолиси, этник таркиби, урф-одатлари ва хўжалик турмуш тарзи бўйича маълумотларнинг сезиларли бир қисми собиқ совет даврига тўғри келади. Бу даврда ёзилган тадқиқотларда гарчи совет мафқураси яққол уфуриб турса-да, келтирилган материаллар ораисда айтиб ўтилган масалаларга доир бирламчи маълумотларни олиш мумкин. Масалан, А.Г. Абдунабиевнинг 1959 йилда ёзилган “Мирзачўлни ўзлаштирилиши тарихидан” деб номланган рисоласида воҳани ўзлаштирилиши бўйича бирмунча маълумотлар олиш мумкин²². Шунингдек, 1960-йилларнинг

²⁰ Леонова Н.Н., Леонов Н. И. Голодная степь (Историко-географический очерк). – Ташкент, 1957. – С. 73.

²¹ Караваев В.Ф. Голодная степь в её прошлом и настоящем. Статистический очерк. Петроград, 1914.

²² Абдунабиев А.Г. Мирзачўлни ўзлаштирилиши тарихидан. – Тошкент: Қизил Ўзбекистон – Правда Востока, 1959.

биринчи ярмигача воҳада олиб борилган ўзлаштириш ишлари бўйича А.Г. Абдунабиевнинг “Мирзачўлнинг бугуни, эртаси” номли рисоласида воҳада юз берган ўзгаришлар, аҳолининг кўчиб келтирилиши, янги барпо қилинган аҳоли масканлари, чўлқуварлар томонидан олиб борилган бунёдкорлик ишлари ҳақида сўз бориб, бу борада аниқ далиллар келтирилиши билан биргаликда, Мирзачўлнинг ўзлаштирилишида коммунистларнинг тутган ўрни айтиб ўтилиб, Марказдаги коммунист раҳбарларнинг фаолиятига ҳаддан ортиқ даражада баҳо берилгани, воҳадаги барча ўзгаришларнинг бошида улар тургани каби масалаларга урғу берилади²³.

Шу билан биргаликда, Мирзачўл воҳасининг ўзлаштирилиши, бу ернинг суғориш тизими ва тупроқнинг шўрланиши масалалари ёритилган бир қатор соф илмий тадқиқотлар ҳам олиб борилди. Жумладан, М. Абдураззоқовнинг “Шўр ерларни ўзлаштириш усуллари” номли илмий рисоласида воҳанинг ўзлаштирилиш тарихига ҳам бирмунча тўхталиб ўтилгани кўзга ташланади²⁴.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданок Мирзачўлнинг ўзлаштирилишида қўлга киритилган ютуқлар билан бир қаторда минтақада экологиянинг бузилиши, кўплаб ерларнинг ортиқча шўрланиши натижасида воҳада келиб чиққан иқтисодий ва ижтимоий муаммолар масаласи ҳар кўтарила бошлади. Хусусан, А. Раззоқовнинг “Ўзбекистонда пахтачилик тарихи (ўтмиш ва ҳозир)” деб номланган монографиясида бу масалалар ёритилиши жараёнида Мирзачўл воҳасидаги аҳвол, аҳоли турмуш тарзига экологик муаммоларнинг таъсири масалалари ҳам кўриб чиқилган²⁵.

Мирзачўл воҳасида XIX аср охирилари – XX асрда кечган жараёнларни тадқиқ қилар эканмиз албатта бу масалада Тошкент, Нурота, Жиззах ва ҳоказо қўшни ҳудудлар бўйича олиб борилган тадқиқотларда Мирзачўл воҳаси аҳолиси билан боғлиқ масалаларга ҳам тўхталиб ўтилганлигига кўзимиз тушади. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, Нурота ва Жиззах воҳаси аҳолиси, уларнинг хўжалик

²³ Абдунабиев А.Г. Мирзачўлнинг бугуни, эртаси. – Тошкент: Ўзбекистон КП МК нашриёти, 1964. – Б. 4-30.

²⁴ Абдураззоқов Қ. Шўр ерларни ўзлаштириш усуллари. – Тошкент, 1960. – Б. 5-20.

²⁵ Раззоқов А. Ўзбекистонда пахтачилик тарихи (ўтмиш ва ҳозир). – Тошкент: Ўзбекистон, 1994. – Б. 216, 219, 229.

ҳаёти ва этномаданиятини тадқиқ этган изланувчилар Мирзачўл воҳасига ҳам бирмунча эътибор берганлиги диққатни тортади. Жумладан, кўп йиллар давомида Нурота ва Жиззах воҳаси этнографияси бўйича илмий мақолалар эълон қилган Т. Салимов Нурота воҳасининг ўзбек-туркман деб аталувчи ўзбек аҳолисининг воҳада тарқалиши бўйича маълумотлар келтирар экан, уларнинг Мирзачўл воҳасига туташ ҳудудлардаги қисмлари ҳақида ҳам бирмунча тўхталиб ўтади²⁶. Тадқиқотчига кўра, Сурхон воҳасининг туркман-жуз деб аталувчи ўзбеклари Сирдарё, Ўратепа ва Нурота воҳаси аҳолиси билан боғлиқлиги, уларнинг аجدодлари қачонлардир ушбу ҳудудлардан Сурхон воҳасига кўчганликлари тўғрисида халқ оғзаки ривоятлари борлиги ҳақида ёзганлигига²⁷ эътибор қаратади.

Нурота воҳаси аҳолисининг этномаданий хусусиятлари бўйича махсус илмий тадқиқот олиб борган А. Тоғаев Нурота воҳаси ўзбек найманларининг XX аср 50-60 йилларида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши жараёнида Сирдарё вилоятнинг туман ва йирик аҳоли масканлари бўлмиш “Малик”, “Боёвут”, “Пахтакор” каби ҳудудларига кўчиб бориб жойлашганлигини ёзади²⁸.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology)

Мирзачўл воҳаси бўйлаб Ўрта Осиёнинг у ёки бу ҳудудларига, шимол ва шимоли-шарқдан жануб ва жануби-ғарбдан бир қатор миграция жараёнлари юз берганлигига масаласига бир қатор тадқиқотчилар қисман тўхталиб ўтишган. Айниқса, сўнгги ўрта асрларда Сурхон воҳаси, Ҳисор тоғлари бўйлаб шимол ва шимоли-шарққа – Самарқанд, Тошкент ва Фарғона вилоятларига қараб силжиган айрми кўчманчи ўзбек уруғлари билан боғлиқ жараёнлар Мирзачўл – Сирдарё ҳавзалари бўйлаб амалга оширилганлиги ўз даври ёзма манбаларида акс этган.

26

// Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 5 Древность. Средние века. Новое время. Отв. ред. Ш.С.Камолиддин. Saarbrücken: LAP, 2020. – С. 20.

²⁷ Кармышева Б. Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Наука, 1976. – С. 222, 229

²⁸ Тоғаев А.Р. Нурота воҳасида этномаданий жараёнлар (XX асрнинг I ярми) / Т.ф.н. ... дисс. Тошкент, 2011. – Б. 42.

Тадқиқотчиларга кўра, ўзбекларнинг *минг, юз* (жуз) уруғлари Мирзачўл орқали Фарғона водийсига, Тошкент воҳасига ва Хўжанд атрофларига кўчар экан, уларнинг бир қисми Мирзачўл воҳасида жойлашиб қолишган²⁹.

Мирзачўл воҳасига иқтисодий ва этномаданий жиҳатдан энг яқин тарихий-географик ҳудудлардан бир Зомин тумани бўлиб, бу ҳудуд аҳолиси қадим ва ўрта асрларда бўлгани каби сўнгги ўрта асрларда ҳам воҳа аҳолиси билан тиғиз алоқаларда бўлиб келган. Ҳатто XIX аср охири – XX аср бошларида ҳам Мирзачўл воҳаси аҳолисининг бир қисми зоминликлар билан қариндош-уруғчилик алоқларига эга бўлишган. Айниқса, Зомин қишлоқларида яшовчи ўзбекларнинг найман, турк, жуз каби уруғлари вакиллари Мирзачўлнинг иқлими нисбатан қулай, яйловли ерларида ўз чорва молларини боқишган. XX асрнинг иккинчи ярмида воҳа ерларининг ўзлаштирилиши ва бу ерларда мамлакатимизнинг турли вилоятларидан кўчирилган аҳолиларга янги турар-жойлар барпо этилганда Зомин туманидан кўплаб аҳоли Сирдарё вилоятининг деярли барча туманларига келиб жойлашганлар. Тадқиқотни амалга ошириш жараёнида Зоминдан кўчган аҳолининг катта қисми бугунги кунда ҳам нисбатан компакт бўлиб яшаётганликлари ва ўз урф-одатларини сақлаб келаётганликлари, шунингдек, ўзларининг ота-боболари яшаган ҳудудлар билан тиғиз алоқаларни давом эттириётгани кўзга ташланди. Уларнинг урф-одатлари, шеваси, умуман олганда, этнографик хусусиятларини ўрганишда Б. Тўйчибоев ва Қ. Қашқирли томонидан 2012 йилда нашр қилинган “Зоминнинг тил қомуси” номли монографияга мурожаат қилиниди³⁰. Бир қарашда тилшуносликка бағишлангандек туюлувчи ушбу монографияда Зомин қишлоқларидаги аҳолининг турмуш тарзи, хўжалиги, урф-одати, қадимий анъана ва удумлари, овқатланиш маданияти, мақол ва турли ибора-ю атамалар билан танишиш имкониятига эга бўлиш мумкин. Мирзачўлда яшовчи аҳолининг никоҳ ва оилавий алоқалари, уй тутиши, таом маданияти ва ҳоказоларни ўрганишда ушбу тадқиқотнинг алоҳида ўрни бўлганини айтиб ўтиш керак.

²⁹ Салимов Т. Этнический состав и расселение населения Нуратинского оазиса. – С. 19-20.

³⁰ Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ. Зоминнинг тил қомуси. – Тошкент: Akademnashr, 2012.

Мирзачўл воҳаси аҳоли маканларини аниқлаш ва уларнинг номланишида ўрин тутган омилларни ўрганишда таниқли топонимист олим С. Қораевнинг илмий ишларининг ўрни беқиёсдир. Асли Жиззах вилоятидан бўлган ушбу тадқиқотчи кўп йиллар давомида Ўзбекистондаги жой номларини ўрганар экан Сирдарё вилояти ва унга кўшни худудлардаги аҳоли масканларининг номланиши, топонимларнинг этимологияси, ққисқача тарихи, аҳолисининг этник таркибига ҳам тўхталиб ўтган. С. Қораев биринчилардан бўлиб, Мирзачўл воҳасидаги этнотопонимларни анча кенг ёритиб, воҳада боёвут, юз, қарапчи, солин каби ўзбек уруғлари билан боғлиқ аҳоли масканларини аниқлаган, шу билан бирга воҳадаги қадимий қишлоқ номлари, уларнинг қадим ва ўрта асрлардаги аҳоли масканлари билан қанчалик боғлиқлиги масалаларига эътибор қаратган³¹. Тадқиқотчига кўра, воҳада Сабат (Совот), Ховос каби йирик қадимий аҳоли масканлари жойлашган бўлиб, улар IX – XII асрга тегишли араб ва форс тилли географик асарларда учраши билан бирга деярли ўзгаришга учрмаган ҳолда бугунги кунгача сақланиб қолган.

Мирзачўл воҳаси аҳолисининг этнографик хусусиятларига доир маълумотлар археолог олим А. Грицинанинг бир қатор нашрларида ўрин олган бўлиб, унинг изланишлари воҳадаги қадимий аҳоли масканлари – шаҳар ва йирик қишлоқлар қолдиқларига бағишланган бўлса-да, ўз изланишлари жараёнида маҳаллий аҳолидан эшитган ва тўплаган материалларининг бир қисми ўзбек уруғларини ҳам қамраб олган³². Айниқса, тадқиқотчининг Жиззах воҳаси ва Мирзачўлдаги юз, қарапчи, солин каби этнонимларга алоқадор йиққан материаллари ўзининг анча кенг қамровлилиги билан алоҳида ажралиб туради.

Сирдарё вилоятига кўчиб, бу ерда ўз қишлоқ ва маҳалларини ташкил этган ва уларга ўзларининг олдинги яшаш жойларининг номини берган аҳоли билан боғлиқ материалларни А. Маликовнинг ишлари орқали ёритиш мумкин.

³¹ Қораев С. Географик номлар маъноси. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1978; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари / Масъул. муҳаррир: А. Муҳаммаджонов. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – Б. 122.

³² Грицина А.А. Археологические памятники Сырдарьинской области. – Ташкент: Фан, 1992; Грицина А. А. Усрушанские были. – Т., 2000.

Тадқиқотчи Зарафшон воҳаси, хусусан, Самарқанд ва Навоий вилоятларидаги этнонимларни ўрганиш жараёнида юзлаб этнонимларни тадқиқ этган бўлиб, уларнинг бир қисми Сирдарё вилоятида ҳам учрайди. Масалан, Миришкор - Боёвут туманидаги қишлоқ шундай аталиб, ўзбек уруғларидан бири “миришкор” деб аталган. Топонимист С. Қораев *миришкор, мерушкор, мурушкор* номлари билан аталган аҳоли гуруҳини ўзбек халқи таркибига кирган ижтимоий гуруҳ деб ёзиш билан бирга, вилоятдаги Миришкор топонимини чўлни ўзлаштиришда “ўз ишининг устаси”, “моҳир пахтакор” маъносида бўлса керак деб қарайди³³. Ушбу аҳоли маскани аҳолисининг катта қисмини зоминликлар, бахмалликлар, форижликлар ва қайирмаликлар ташкил этади. А. Маликовнинг аниқлашича, ўзбекларнинг миришкор уруғи билан боғлиқ жой номлари XIX – XX аср бошларида мамлакатимизнинг бир неча воҳаларида кенг тарқалган бўлиб, Бухоро, Навоий, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ва Жанубий Тожикистонда ушбу уруққа алоқадор ўнлаб қишлоқлар мавжуд бўлган. Хусусан, XX аср бошларига оид Бухоро амирлиги ҳужжатларида ўнлаб шундай номдаги аҳоли масканлари қайд этилган³⁴. XX асрда Самарқанд вилояти Самарқанд, Қўшрабат, Пайариқ туманларида, Бухоро вилояти Қоракўл, Вобкент, Пешку, Гиждувон, Бухоро, Шофиркон туманларида, Навоий вилоятининг Кармана ва Нурота туманларида шу номдаги аҳоли масканлари тилга олинган³⁵.

Шунга ўхшаш ҳолат Қанғли номли қаҳоли масканлари билан боғлиқдир. XX асрнинг иккинчи яримидан сўнг аҳоли сонининг ошиши, янги ерларнинг муттасил ўзлаштирилиши (асосан Мирзачўл ва Сирдарё чўлларининг) бошқа этник қатламлар қатори қанғлиларнинг катта қисмининг янги ерларга кўчиб ўтишларига, бир қисмининг шаҳарларга жойлашишларига имкон туғилди. Айниқса Мирзачўлнинг тезкорлик билан ўзлаштирилиши натижасида ёш оилаларнинг аксарияти Дўстлик, Арнасой, Пахтакор, Зарбдор, Оқ олтин, Боёвут туманларига кўчиб ўтадилар. Ушбу туманлардаги аҳоли масканларида ҳозирги

³³ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари ..., б. 124.

³⁴ Населенные пункты Бухарского эмирата (конец XIX – начало XX в.) // Материалы к исторической географии Средней Азии. Под. Ред. А.Р. Мухаммеджанова. – Т.: Университет, 2001. – С. 97.

³⁵ Маликов А.М. Тюркские этнонимы и этнонимы долины Зерафшана ... – С.168.

кунда қанғлиларнинг жамоа-жамоа бўлиб жойлашган қон-қариндош уюшмаларини учратиш мумкин. Бунга ҳозирги кунда Боёвут туманида «Қанғли» номли маҳалла-этник гуруҳ мавжудлиги яққол мисолдир. Бироқ буларнинг барчаси ўзларини ўзбек халқининг таркибий қисми эканликларига алоҳида урғу берадилар.

Совет даври ва мустақиллик йилларида Мирзачўл воҳасининг ўзлаштирилиши, аҳоли демографияси ва ҳоказо масалаларда Б. Аминов, Р. Эгамбердиев, А. Раззоқов, У. Алибеков, З. Аширбоева, О. Комилов, З. Маҳмудов ва яна бир қатор тадқиқотчиларнинг мақола, диссертация ва монографиялари алоҳида ўрин тутди³⁶.

4.Хулосалар:

Хуллас, Мирзачўл воҳаси аҳолисининг хўжалик турмуш тарзи ва этномаданий жиҳатларининг ўрганилиши тарихига қисқача назар ташлаганимизда, Чор Россияси, собиқ Совет иттифоқи ва мустақиллик даравларида бир қатор илмий ишлар амалга оширилгани, уларда асосий эътибор воҳанинг ўзлаштирилиши масаласига қартилганлиги, шу бимлан бирга айрим ўринларда маҳаллий аҳолининг этник таркиби, уруғ-қабилавий бўлиниши, аҳолининг урф-одатлари, турмуш тарзи, қадимий анъаналари каби масалаларга ҳам қисқача тўхталиб ўтилганлиги кўга ташланади.

Фойдаланилган адабиётлар

³⁶ Аминов Б. К вопросу формирования населения голодной степи за годы советской власти. // Научные статьи и тезисы. – М., 1988. – С. 147; Эгамбердиев Р., Раззоқов А. Ўзбекистонда кўрик ерларини суғориш, ўзлаштириш ва мелиорациялаш тарихи. Тошкент: “Фан” 1984; Алибеков У. XIX аср охири – XX аср бошларида Сирдарё вилояти демографияси // Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари: Тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари.-Тошкент, 2007. – Б. 17-20; Аширбоева З.Х. XIX аср охири – XX аср ўрталарида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши. Автореферат. т.ф.н. Т. 2008 й. 12-16-17; Комилов О.К., Маҳмудова З.О. Марказий Фарғона ва Мирзачўл ерларини ўзлаштириш тарихидан (XX асрнинг 50-70-йиллари мисолида) // Илмий хабарнома, АДУ, №1 2017. – Б. 63.